

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn, 2024, 11 (2), 709-735

HİŞÂM B. AMR EL-FÛTÎ'NİN (Ö. 218/833) HAYATI VE KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ
Hisham b. Life and Theological Views of Amr al-Futi (d. 218/833)

Yasin ULUTAŞ

Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, yasin.ulutas@usak.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-7912-6500

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	02.08.2024
Kabul Tarihi / Accepted:	13.12.2024
Yayın Tarihi / Published:	31.12.2024
Cilt / Volume:	11
Sayı / Issue:	2
Sayfa / Pages:	709-735

Atıf / Cite as: Ulutaş, Yasin. "Hişâm b. Amr el-Fûtî'nin (ö.218/833) Hayatı ve Kelâmî Görüşleri" (Hisham b. Life and Theological Views of Amr al-Futi (d. 218/833)) *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 11/2 (2024), 709-735. Doi: 10.17859/pauifd.1526959.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 11 (2) 2024: 709-735
**HİŞÂM B. AMR EL-FÛTÎ'NİN (Ö. 218/833) HAYATI VE KELÂMÎ
GÖRÜŞLERİ***

Yasin ULUTAŞ**

Öz

İslam düşüncesinin teşekkül sürecinde yaşayan Hişâm b. Amr, döneminin en iyi kelimcilerinden ders almak suretiyle entelektüel bir bilgi birikimine sahip olmuştur. Basra Mu'tezilesi içerisinde yetişen müellif, edindiği bilgi birikimi ile toplumun sorunlarıyla ilgilenmiş, birçok öğrenci yetiştirmiş ve eser yazmıştır. Temel konularda mensup olduğu ekolün görüşlerini savunmakla beraber, birçok konuda kendine özgü görüşler ortaya koymuş ve insanları aydınlatmaya çalışmıştır. Kelam ilminin teşekkül döneminde itikadî konuların hangi mecrada tartışıldığını göstermesi bakımından erken dönme kelimcilerinin ortaya koydukları görüşlerinin bilinmesi ve geçmişteki ilmi müktesebatı ortaya çıkması açısından önemlidir. Makale, kelamî konularda özgün görüşleri olan Hişâm b. Amr'ın klasik eserlerde dağınık halde bulunan görüşlerini tasnif ederek bir araya getirmeyi hedeflemektedir. Müellifin eserleri günümüze gelmediğinden mevcut klasik eserler taranmak suretiyle görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Mu'tezile, itikad, Düşünce, Hişâm b. Amr.

Hisham b. Life and Theological Views of Amr al-Futi (d. 218/833)

Abstract

Hisham b. who lived in the formation process of Islamic thought. Amr gained intellectual knowledge by taking lessons from the best theologians of his time. The author, who grew up within the Basra Mu'tazila, dealt with the problems of the society with the knowledge he acquired, educated many students and wrote works. Although he defended the views of the school he belonged to on basic issues, he put forward his own unique views on many issues and tried to enlighten people. It is important to know the views put forward by the early theologians and to reveal the scientific acquis of the past, as it shows the medium in which theological issues were discussed during the formation period of the science of kalam. The article focuses on Hisham b., Amr who has original views on theological issues. It aims to classify and bring together Amr's views, which are scattered in classical works. Since the author's works have not survived to the present day, his views have been tried to be revealed by scanning the existing classical works.

Keywords: Kalam, Mu'tazila, Creed, Opinion, Hisham b. Amr.

Structured Abstract

Starting from the second century of Hijri, the cities of Basra, Kufa, and later Baghdad began to become important political and cultural centers. Many scholars were educated in these centers and many religious and political schools emerged. One of the religious schools that emerged in this region since the second century of Hijri is the Mu'tazila school. Since its emergence, Mu'tazila has defended the Islamic faith against religious and philosophical movements. At the beginning of these movements are Sumeniyya, Berahime, heretics, Mulhids, Jews and Christians. Early theologians who grew up within the Mu'tazila school defended an understanding of divinity and destiny based on human

* Yazar makalede etik kurul izni gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

** Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, yasin.ulutas@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7912-6500

will, rejecting similitude based on tanzih, based on reason and revelation. The school, which tried to take a common stance on basic belief issues, had disagreements within itself on many issues. This liberal attitude contributed to them thinking and producing original works. When the school became stronger and began to silence its opponents with the power of political authority, the mihna process began among Muslims, and at the end of this process, they were the ones who suffered the most damage. Hisham b. whose life and Kalami views we researched. Amr is one of the rare theological scholars who grew up in the Mu'tazila school in the early period. Hisham b., who lived in the formation process of Islamic thought. Amr gained intellectual knowledge by taking lessons from the best theologians of his time. The author, who grew up within the Basra Mu'tazila, dealt with the problems of the society with the knowledge he acquired, educated many students and wrote works. However, for various reasons, none of these works have survived to the present day. The author's views are mostly found in the works written by the theologians who came after him on the History of Kalam and Sects. Although the author defends the views of the school he belongs to on basic issues, he has put forward his own unique views on many issues and tried to enlighten people. The author argued that the universe is a hadith, that it was created by Allah, that it is evidence of the existence of Allah, that there is nothing before beings exist, that it acquires the quality of existence after creation, and that it becomes non-existent after annihilation, and that there is no knowledge of entities that have not yet been created. According to him, accidents cannot be used as evidence to prove the existence of God. What is important in faith is the final state of a person. The author has an understanding of monotheism based on tanzih, and his view of divine attributes was within this framework. He argued that since some of the words mentioned in the Holy Quran allow them to be used in both good and bad senses, it is not permissible to use these concepts for God outside the Quran, and that human actions are not created by God and cannot be attributed to Him. He claimed that prophethood was given to prophets in return for their deeds, and that heaven and hell had not been created yet. He stated that there were some innocent people in society in every period, that no imam was necessary as long as the rights of Muslims were protected, and that if Muslims needed an imam for various reasons, an imam could be elected with the participation of the whole society. It is important to know the views put forward by the early theological theologians and to reveal the scientific acquis of the past, as it shows the medium in which theological issues were discussed during the formation period of the science of kalam. The article focuses on Hisham b., who has original views on theological issues. It aims to classify and bring together Amr's views, which are scattered in classical works. Since the author's works have not survived to the present day, his views have been tried to be revealed by scanning the existing classical works.

GİRİŞ

Müslümanlar, henüz Hz. Peygamber hayatayken Arabistan yarımadasını hâkimiyet altına almak suretiyle büyük bir devlete sahip olmuşlardı. Hz. Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar kısa bir süre içerisinde başta İran, Irak, Suriye ve Mısır olmak üzere birçok civar ülkeyi hâkimiyetleri altına aldılar. Fethedilen ülkelerde birçok farklı millete ait çeşitli dinlere mensup topluluklar, Müslümanlarla beraber yaşamaya başladılar. Özellikle Kufe, Basra ve daha sonra Bağdat gibi siyasi, askeri amaçlarla kurulan şehirlerde iskân edilen farklı etnik yapıya mensup insanlar arasında siyasi, dini ve kültürel vb. alanlarda birçok problem ortaya çıkmaya başlamıştır. Çeşitli sebeplerle ortaya çıkan problemler ve bazı milliyetçi akımlar, ilhâd

ve zındıklık hareketlerini beslemeye başlamıştır.¹ Çok geçmeden ortaya çıkan bazı felsefi ve dini akımlar, İslam inancını hedef almış, İslam itikadı hakkında şüphe uyandırmaya, bozmaya ve ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.

Başını mülhit ve zındıkların çektiği ilhâd hareketlerine ilaveten Yahudi, Hıristiyan, Sümeniyye ve Berâhime gibi birtakım dini ve felsefi akımların İslam inancına yönelik saldırılarını bertaraf etmek ve İslam inancını savunmak amacıyla Ehl-i rey ve Ehl-i eser olarak ortaya çıkan düşünce ekolleri harekete geçmiştir. Hicri ikinci asrın başından itibaren Basra'da ortaya çıkan Rey Ehli'nin önemli temsilcilerden biri olan Mu'tezile ekolü, İslam inancını akılcı yöntemlerle savunmaya başlamıştır. İslam düşüncesinin teşekkül döneminde bu ekol içerisinde birçok kelam âlimi yetişmiştir. Nitekim Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât, (ö. 300/913) ekolün İslam inancını savunmadaki rolüne işaretle "tehid inancını Mu'tezile'den daha iyi savunan var mıdır" demek suretiyle mensup olduğu Mu'tezile ekolünü övmüştür.²

İslam düşüncesinin oluşum sürecinde Mu'tezile içerisinde yetişen Hişâm b. Amr, diğer Mu'tezile Kelamcıları gibi İslam toplumunda ortaya çıkan sorunlara kayıtsız kalmamış, yazdığı eserlerle ve yetiştirdiği öğrencilerle İslam inancını savunmuştur. İnanç ile ilgili temel konularda mensup olduğu ekolün görüşlerini savunmakla beraber bazı konularda kendine özgü görüşler ortaya atmış ve savunmuştur. Ulûhiyet konusunda tenzihi, kader konusunda ise insan iradesini esas almıştır. Nübüvvet, ahiret, imamet ve ilk dönem siyasi olaylar ile ilgili kendine has bazı görüşler ortaya koymuştur.

İslam düşüncesinin teşekkül döneminde Mu'tezile Kelamcıların yazdığı eserlerin çoğu günümüze gelmeden kayboldukları için onların görüşlerini öğrenmeye çalıştığımızda bazı zorluklarla karşılaşmaktayız. Bu zorlukların birçok nedeni olmakla beraber asıl sorun Mu'tezile'nin varlığını günümüze kadar sürdürememesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu ekolün günümüze kadar varlığını sürdürememesi erken dönem Mu'tezile kelamcılarının eserlerinin günümüze kadar gelememesinin pasif bir nedeni olarak da görmek mümkündür.

Erken dönem Mu'tezile kelamcılarının görüşlerini nispeten daha sonra gelen Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bî (ö. 319/931) ve Kâdı Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) eserlerinde kısmen öğreniyoruz. Çünkü bu dönemde kelam ilmi gelişmiş, kendileri de sistemli bir kelamcı olduklarından dolayı kendilerinden önceki kelamcıların görüşlerine çok fazla yer vermedikleri söylenebilir.³ Zira bu kelamcıları Mezhepler Tarihi yazarları değildir. Başvurduğumuz eserlerden biri de önceleri Mu'tezile ekolüne bağlı olup daha sonra çeşitli sebeplerden dolayı mülhid olan İbnü'r-Râvendî'nin (ö. 301/913-14 [?]) Mu'tezile'yi kötülemek için yazdığı eserdir. Muhâlif kelamcıları, genellikle eserleri kaybolan erken dönem Mu'tezile Kelamcıların görüşlerine yazdıkları eserlerde yer verirken bazen İbnü'r-Râvendî'nin konu ile ilgili iddialarına dayandıklarını

¹ Ahmet Emin, *Fecrû'l-İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 159.

² Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisar*, çev. Metin Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 76.

³ Rıdvan Seyid, *Tefsir'ü Ebî Bekr el-Esem*, thk. Hıdır Muhammed Nabha (Beyrut: Darü Kütübi'l İlmiye, 2007), 1.

görmekteyiz. Ehl-i sünnet kelimcilerinden bazıları, Mu'tezile kelimcilerini hasım gören bazı hadisçilerden etkilenerken erken dönem Mu'tezile kelamı ve kelimcilerini hasım olarak gördüklerini ifade etmek mümkündür. Örneğin Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö.429/1037) Mu'tezile ekolüne bağlı olan Câhız (ö.255/869) için şunları söylemiştir: "Câhız'ı övenler, onun sapkınlığını ve cehaletini bilselerdi, ona "insan" dedikleri için tövbe etmeleri gerekirdi."⁴ Buna benzer eleştiri sınırların aşan hatta hakarete varan birtakım ithamlarda bulunmuşlardır. Bu olumsuz tutum onları, bu kelimcilerden yaptıkları bilgi aktarımını bağlamından kopararak parçacı bir şekilde yer vermelerine neden olduğunu görmekteyiz.⁵ Bu ve benzeri durumlar eserleri günümüze gelmeyen erken dönem Mu'tezile kelimcilerin görüşlerini öğrenmemizi güçlendirmektedir.

İslam düşüncesinin teşekkül döneminde Mu'tezile içerisinde yetişen Hişâm b. Amr'ın kelami görüşlerini farklı klasik Tabakat, Kelam ve Mezhepler Tarihi eserleri taranmak suretiyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Hişâm b. Amr ile ilgili İslam'ın Akılcıları/Mu'tezile Önderleri ile Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi dışında herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Her iki çalışma da bir iki sayfalık bir çalışmadan ibaret ansiklopedisi maddesi olduğu olduğu için müellifin görüşlerini tam olarak ele alamamışlardır. Biz müellifin görüşlerini literatür taramasıyla bir araya getirmekle, erken dönem kelam ilmine ait problemlerin hangi zeminde tartışıldığını göstermesi açısından katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

1. Hişâm b. Amr el-Fûtî'nin Hayatı

Mu'tezile kelamının kurucu isimlerinden biri, Hişâm b. Amr el-Fûtî eş-Şeybânî'dir. Müellifin yaşadığı dönemde yetişen bazı âlimler yaptıkları veya herhangi bir sebeple ilişkisi bulunduğu bazı mesleklerle anılmışlardır. Nitekim Vâsıl b. Atâ, (ö.131/748) fakir kadınları tespit edip, yardım etmek maksadıyla sık sık dokuma pazarına gittiği için dokumacı anlamında "Ğazzâl", Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, (ö. 235/849-50) evi yem pazarına yakın olduğu için "Allâf", İbrâhîm en-Nazzâm, (ö. 231/845) Basra çarşısında boncuk dizdiği için "Nazzâm" lakabıyla anılmıştır. Mu'tezile kelimcilerinin çoğu yaptığı bir meslekle anıldığı için muhtemelen Hişâm b. Amr'da mendil, sofraya bezi, çocuk bezi gibi bir çeşit örtü, elbise anlamına gelen bir iş ile uğraştığı için Fûtâ ile anılmıştır.⁶ Bazıları kendisine isnat edilen lakabın Fûtî, bazıları da Fuvatî olduğunu söylemişlerdir.⁷ Tâcüddîn es-Sübki, (ö. 771/1370) Hişâm b.

⁴ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 127-129.

⁵ Geniş bilgi için şu kaynaklara bakınız. Bu durum İbn Râvendî'nin Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile, Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'ın el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî ile Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin Mezhepler Arasındaki Farklar gibi eserler dikkatlice incelendiğinde görülür.

⁶ Eş-Şeyh Alevî b. Abdülkâdir es-Sakkâf, *Mevsûa'tü'l-firek el-müntesibetün lil-İslâm*, (el-Dürerü Sünniye, 1433), 3/360. www.dorar.net (04.02.2024 saat1145); Ahmed b. Yahya b. el-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Beyrut: Darü'l-Müntezir, 1988), 28-29.

⁷ Muhammed b. Abdullah, Nâsirü'd-Din, *Tevzîh el-müştebih fi zabti esmâi er-rivâyeti ve'l-ensâbihim ve el-kâbihim ve künnâhüm*, thk. Muhammed Nâ'im Arksüsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 7/129; İbn Hazm Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b.

Amr'ın Ebû Muhâmmed künyesini kullandığını ve Kûfî demek suretiyle Kûfe'li olduğunu söylemiştir.⁸ Erken Dönem İslam Mezhepleri Tarihi ve Kelam kitaplarının verdiği bilgiye göre Hişâm b. Amr Basralı'dır. Nitekim Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931) onun Basralı olduğunu söylemiştir.⁹ Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ (ö. 840/1437) Hişâm'ın, Şeybân kabilesine mensup olduğunu söyler. Sübkî ise Şeybân kabilesinin mevlası olduğunu söyler.¹⁰ İbn Murtazâ, onu Mu'tezile'nin altıncı tabakasından sayar.¹¹

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle Hişâm b. Amr'ın hicri ikinci asırdan itibaren siyasi, kültürel ve ekonomik olarak önemli bir merkez olan Basra'da doğduğu anlaşılmaktadır. Çocukluğu Basra'da geçen Hişâm, Mu'tezile Kelamının kurucu isimlerinden olan Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, İbrâhîm en-Nazzâm ve Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830) gibi meşhur alimlerden kelam ilminin yanı sıra diğer İslâmî ilimleri öğrenmiştir.¹² Çocukluğunun nasıl geçtiği ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Hişâm b. Amr önceleri hocası Ebû'l-Hüzeyl ile hareket etmiş, onun taraftarlarından biri olmuş, daha sonra ondan ayrılmıştır.¹³ Kaynaklarda niçin ayrıldığıyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

Mu'tezile'nin Basra Ekolüne mensup olmasına rağmen bazı konularda mensubu bulunduğu fırkaya muhalefet ettiği anlaşılmaktadır. Ebû'l-Hüseyin el-Malatî, (ö. 377/987) Hişâm b. Amr'ın 120 temel ve birçok ayrıntı niteliğindeki konularda hocası Ebû'l-Hüzeyl'i eleştirdiği ve bu amaçla bir kitap yazdığını ifade etmektedir.¹⁴ Malatî'nin verdiği bu bilgiler, Hişâm b. Amr'ın birçok konuda hocası Ebû'l-Hüzeyl'den ayrı düşündüğünü göstermektedir. Hişâm b. Amr hocasından ayrıldıktan sonra kendi başına bağımsız hareket etmiş ve davet faaliyetlerinde bulunmuştur. İbnü'l-İşhîd, (ö. 326/938) Ebû'l-Hüzeyl'den ayrıldığı için Mu'tezile ekolüne mensup birçok kişinin kendisinden yüz çevirdiğini söylemektedir. Deniz yolu ile birçok yere seyahat etmiş ve gittiği yerlerde kendi görüşlerini yaymaya çalışmıştır.¹⁵

Hişâm b. Amr, hayatı boyunca eğitim ve öğretim faaliyetlerine önem vermiş birçok eser yazmış ve öğrenci yetiştirmiştir. Yetiştirdiği öğrencilerden en meşhur

Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: T.C. Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/376.

⁸ Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *el-İbhâc fi şerhî'l-minhâc*, thk. Ahmed Cemâl Zemzemî-Nüreddîn Abdülcebbar Sağîrî (Mekke: Dârü'l-bûhûs li'd-dirâseti'l-İslâmiyyeti ve ihyâ'i t-türâs, 2004), 2/300.

⁹ Ebi'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî, *Fazlü'l-i'tizâl Tabakatü'l-Mu'tezile*, thk. Fûad Seyyid (Tunus: Dârü't-Tunûsiye, 1974), 71.

¹⁰ Sübkî, *el-İbhâc fi şerhî'l-minhâc*, 2/300.

¹¹ Ahmed b. Yahya b. el-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Beyrut: Darü'l-Müntezir, 1988), 61.

¹² İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/1054; İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 54.

¹³ İbn Nâsır, *Tevzîh*, 7/129.

¹⁴ Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red*, thk. Muhammed Zâhir el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2007), 46.

¹⁵ Muhammed b. İshak en-Nedim, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019), 564; İbn Nâsır, *Tevzîh*, 7/129.

olanı Ebû Sehl Abbâd b. Süleymân es-Saymerî (ö. 250/864) olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ Kelamcılar, Hişâm b. Amr'ın görüşlerini benimseyenleri Hişâmiyye olarak adlandırmışlardır.¹⁷ Tarihçi Ebü'l-Hasen el-Mes'ûdî (ö. 345/956) şöyle demiştir: "Kelamcılar, Müslüman fırkaları tasnif etmişlerdir. Müslüman fırkaları tasnif eden ilk kelamcılardan biri de Hişâm b. Amr'dır."¹⁸ Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) bildirdiğine göre Hişâm b. Amr, hem halkın hem de ileri gelenlerin nezdinde büyük bir değere ve üne sahip olmuştur. Ebû Muhammed Yahyâ b. Eksem'in (ö. 242/857) ifadesine göre Hişâm, Halife Ebû Ca'fer Abdullâh el-Me'mûn'un (ö. 218/833) huzuruna çıktığında el-Me'mûn, neredeyse ayağa kalkacak kadar hareket ederdi.¹⁹ Bu bilgi Hişâm b. Amr'ın Hilafet merkezi olan Bağdat'a geldiğini ve siyasilerle görüştüğünü ortaya koymaktadır.

Hişâm b. Amr el-Fûtî, tartıştığı bazı kelamcılar hakkında bilgiler de vermiştir. Örneğin Ebû'l-Hasan Ahmed b. Ömer el-Berzu'î hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Benimle yalnız konuştuğunda hakkı söylerdi. Toplulukta konuştuğunda ise bunun tersine bir tavır takınırdı. Bağdat'ın büyüklerindendi."²⁰ Hişâm b. Amr'ın, bazı adamlarla luğaz türü edebi diyaloglarda bulunduğu Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/900) tarafından rivayet edilmiştir. Nitekim bir adam ile girdiği luğaz türündeki edebî diyalogu şöyledir:

*"Bir adam Hişam b. Amr'a şöyle dedi: Ne kadar sayıyorsun?
Dedi ki: Birden binden fazlaya kadar.
Dedi ki: Ben bunu kastetmedim, Senelerin kaç senindir?
Şöyle dedi: Allah'a yemin olsun ki senelerin hiçbiri benim değil. Senelerin Tümü Allah'ındır.
Dedi ki: Dişin nedir? (Yaşını kastederek)
Dedi ki: Kemik.
Dedi ki: Kaç kişinin oğlusun?
Dedi ki: Bir babanın ve bir annenin oğlu.
Dedi ki: Sana ne kadar geldi?
Dedi ki: Eğer bana bir şey olsaydı, bu beni öldürürdü.
Şöyle dedi: Nasıl söyleyeyim?
Dedi ki, şöyle dersin: Ömründen ne kadar geçti." ²¹*

¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/376.

¹⁷ Ali b. Muhammed Şerif Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, (Beyrut: Dârü Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 257.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, *et-Tembîh ve'l-İşrâf*, (Kahire: Dârü es-Sâvî, 1431), 1/343.

¹⁹ Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Fadlül'l-İ'tizal ve tabakâtü'l-Mu'tezile ve mübâyenetihim lisâiri'l-muhâlifin*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: Dârü't-Tunisiyye, Li'n-Neşr, 1974), 272; İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 61.

²⁰ İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 90.

²¹ Şemseddîn Ebü Abdullah Muhammed b. Abdullah ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, thk. Abdüsselâm et-Tedmürî, (Beyrut: Dârü Kütübi'l-Arabiyye, 1994), 16/263-264.

Bu diyalog bize Hişâm b. Amr'ın çevresi ile bulmaca tadında luğaz türü edebi diyaloglar yaşadığını göstermektedir.

Ebü'l-Hasan el-Ferzâvî, Hişâm b. Amr hakkında şunu söylemiştir: Hişâm, yaşadığı dönemde en iyi konuşan, tartışan ve hikâye anlatan insanlardan biridir. Kâdî Abdülcebbâr, isim belirtmeden şairin Hişâm b. Amr hakkında şu şiiri söylediğini rivayet etmiştir:

"Ortağı olmayan Allah, bizi Hişâm ile sevdi. Hişâm'ın ilmi bize yeterli geldi.

Doğru metot ile ışık yerleşti ve aydınlattı. Binamızı sağlamlaştırdı.

Hişâm'ın rahman diyerek araştırdığı sana gizli değildir.

*Amr ve Vâsıl'a tabi oldu. Dininde tembel değil ve acele de etmedi."*²²

Hişâm b. Amr'ın ne zaman, nerede vefat ettiği ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Ölümü ile ilgili sadece şu bilgi rivayet edilmiştir. Buna göre Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Duâd (ö. 240/854) hem Ebü'l-Hüzeyl'in hem de Hişâm b. Amr'ın cenaze namazını kıldırıştır. İbn Ebî Duâd Ebü Hüzeyl'in cenaze namazını beş, Hişâm b. Amr'ın cenaze namazını dört tekbir almak suretiyle kıldırıştır. Sebebi sorulduğunda İbn Ebî Duâd şöyle diyerek cevaplamıştır: "Ebü'l-Hüzeyl, Beni Hâşim kabilesinin taraftarıydı. Bundan dolayı onların mezhebine göre cenaze namazlarını kıldım. Ebü'l-Hüzeyl, Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan daha faziletli görüyordu. Bu dönemde kim Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün görürse Şii olarak kabul edilirdi."²³

Müellif, Ebü'l-Hüzeyl ve başka müelliflerden bazı rivayetlerde bulunmuştur. Nitekim İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913) gibi bazı yazarlar, Hâşim b. Amr'ın bu rivayetlerine yer vermişlerdir.²⁴ Hişâm b. Amr dönemindeki toplumsal sorunlarına kayıtsız kalmamış, problemleri gördüğü birçok konuyu çözmeye çalışmış, bazı konularda kendine özgün görüşlerini açıklamıştır.²⁵ Bu amaçla birçok eser yazmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. **Kitâbü'l-Mahlûk:** Kitabın başlığından hareketle eserin içeriği hakkında yorum yapmak mümkündür. Ancak kitabın kendisi günümüze gelmediği ve bu kitap hakkında klasik kaynaklarda da herhangi bir bilginin olmaması kitap ile ilgili kesin bilgi edinmeyi imkânsız kılmaktadır. Sadece kitabın başlığından hareketle kitap hakkında yorum yapmak bizi yanlış bir sonuca götürebilir.

2. **Kitâbü'r-Reddi ale'l-Esamm fî Nefyi'l-Harekât:** Bu eseri müellif, muhtemelen bazı görüşlerini reddettiği hocası Ebû Bekir el-Essâm'a (ö. 200/816) reddiye olarak yazdığını söylemek mümkündür.

²² Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlû'l-İ'tizal*, 272; İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 61.

²³ İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezil*, 48; Geniş bilgi için bkz. 263. sayfa Gün, Faruk. "İmâmet Meselesi Bağlamında Fırkalaşma Problemi Mesâ'ilü'l-İmâme Örneği", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2024), 249-272.

²⁴ Ebü'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed el-Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, thk. H. S. Nyberg (Beyrut: Evrâku Şarkiyye, 1993), 129.

²⁵ İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 61.

3. **Kitâbü Halki'l-Kur'ân:** Eserin adından da anlaşıldığı gibi eser, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu anlatmak amacıyla yazıldığı söylenebilir.

4. **Kitâbü't-Tevhîd:** Mu'tezile'nin tevhid anlayışını anlatan bir eser olduğunu söylemek mümkündür. Kaynaklarda sadece eserin adı zikredilmiştir. Bunun dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

5. **Kitâbü Cevâbi Ehl-i Horasân:** Bu eser, Horasân halkına hitaben yazılan bir eserdir. İçeriğiyle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

6. **Kitâbün ilâ Ehli'l-Basra:** Bu esrede Basra halkına yazılmıştır. Ancak eserin içeriğiyle ilgili literatürde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

7. **Kitâbü'l-Usûli'l-Hamse:** Muhtemelen isminden de anlaşıldığı gibi Mu'tezilenin beş esasını açıklamıştır. Kâdi Abdulcebbar'a nispet edilen *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse* ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre bu eser, Hişâm b. Amr'a ait olup, Kâdi Abdulcebbar onu şerh etmiştir.²⁶

8. **Kitâbün er-Redd ale'l-Bekriyye:** Bu eser, müellifin yaşadığı dönemde Bekir b. Ziyâd el-Bâhilî liderliğinde faaliyette bulunan bir fırkanın görüşlerini eleştirmek amacıyla yazılmıştır.²⁷

9. **Kitâbün er-Redd alâ Ebi'l-Hüzeyl fi'n-Ne'im:** Bu eserde aynı zamanda hocası da olan Ebi'l-Hüzeyl'in bazı görüşlerini eleştirmiştir. Örneğin Malâtî, 120 temel konuda Ebû'l-Hüzeyl'i eleştirdiğini ve bu amaçla bir kitap yazdığını söylemiştir.²⁸ Yine Abbâd b. Süleyman'ın bildirdiğine göre Hişâm b. Amr, bu kitabında "Ebû Hüzeyl'in ahiret hayatı konusundaki insan fiilleri ile ilgili sözleri kişiyi Allah'a ortak koşmaya götürdüğünü söylemiştir.²⁹

2. Kelâmî Görüşleri

Mu'tezile'nin Basra ekolüne mensup olan Hişâm b. Amr, diğer Mutezile kelimcileri gibi kendine has bazı özgün görüşlerinin var olduğu birçok klasik Kalam ve İslam Mezhepler Tarihi kitaplarında rivayet edilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi müellifin yazdığı eserler günümüze ulaşmadığı için görüşlerini kendi eserlerinde öğrenme imkânımız yoktur. Ancak bazı kelimciler eserlerinde müellifin görüşlerini parçacı bir şekilde yer vermişlerdir. Biz farklı eserlerde yer alan bu görüşleri bir araya toplamak suretiyle müellifin kelami görüşlerini tespit etmeye çalışacağız.

²⁶ Kâdi Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/49.

²⁷ Bekriyye: Büyük günah işleyen münafık olarak kabul etmiş, küçük günah işlemekte ısrar eden büyük günah işlemiş olur. Bilerek adam öldüren hiçbir şekilde affedilemez. Kudret fiilden önce insanda vardır. Ahiret gününde Allah insanlara görünecektir. Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'in Cemel savaşındaki faaliyetleri İslam'a aykırıdır. Ancak bunlar Bedir savaşına katıldıkları için affedilmişlerdir. Geniş bilgi için DİA bakınız. Mustafa öz, "Bekriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 19922), 5/370-371.

²⁸ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red*, 46.

²⁹ Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Belhî el-Ka'bi, *Kitâbu'l-makâlât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul: Ku'ran Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018), 527.

2.1. Âlem

Erken dönemden itibaren Müslüman kelimciler, âlem konusunu gündemlerine alıp tartışmışlardır. Kelam ilmi ile ilgili yazdıkları eserlerde âlem konusuna yer vermişlerdir. Onlara göre ezeli ve ebedi olan tek varlık Allah'tır. Allah'ın dışındaki varlıklar, varlığını O'ndan almışlardır. Âlemin de Allah tarafından yaratıldığını söylemişlerdir. Erken dönem Mu'tezile kelimcilerinden biri olan Hişâm b. Amr'da âlemin hadis olduğunu Allah tarafından yaratıldığını savunmuştur.³⁰ Ancak Allah'ın nasıl bir varlık olduğu ve âlem ile ne tür ilişki içerisinde olduğu konusunda Müslüman kelimciler, ihtilaf etmişlerdir.³¹

Müellifin âlem ve içindeki varlıklarla ilgili bazı görüşleri şöyledir: Ona göre mümkün varlıklar yaratıldıktan sonra varlık konumunu elde ederler. Zira varlıklar var olmadan önce bir şey değildirler. Bir şey olmayanın bilgisi de olmaz. Bir şey meydana gelmeden önce ma'dum da değildir, eşya da değildir. Var olduktan sonra eşya niteliğini kazanır, yok olduktan sonra da ma'dum niteliğine sahip olur.³²

Müslüman kelimciler bir şeyin yaratılması olan tekvin ile yaratılan şeyin yani mükevvenin aynı şey olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Hişâm b. Amr, birden fazla yaratılması caiz olan varlıklar, ilk yaratıldığıyla sonradan tekrar yaratılmasının aynı şey olmadığını savunmuştur. Ayrıca birden fazla yaratılması mümkün olmayan varlıkların ilk defa yaratılması o varlığın kendisinden başkası olmadığını ifade etmiştir.³³ Hişâm'ın söylediklerini şöyle ifade etmek mümkündür: Tekrar yaratılması caiz olan varlıkların tekvini ile mükevven farklıdır. Sadece bir kez yaratılan varlıkların tekvini ile mükevveni aynıdır. Ona göre irade ile irade edilen de aynı şeydir. Ebü'l-Hüzeyl'e göre tekvin Allah'ın ol emridir. Tekvin yaratma anında mükevven ile olur. Allah'ın irade etmediği şey meydana gelmez. Cevher ve arazlar tekvin değil mükevvendir. Tekvin mekânsız bir irade ile gerçekleşir. Allah'ın bir şeyi yoktan var etmesi veya yok olduktan sonra tekrar yaratması tekvin değil, mükevvendir.

Kelimcilerin çoğu uzunluğu, genişliği ve derinliği olan varlıkları cisim diye tanımlamışlardır. Ancak bir cismin kaç parça, cüz veya rükünden oluştuğu ve bu cismi meydana getiren parçaların isimlendirilmesi konusunda genellikle ihtilaf etmişlerdir. Bazı kelimciler cismin bilinen bir sayısı olsada cismin kaç parçadan oluştuğu ilgili herhangi bir sayı ile belirleme yoluna gitmemişlerdir. Hişâm b. Amr ise cismin kaç parçadan oluştuğunu söylemiş, ona göre cisim, altı rükünden oluşmuştur. Her rükün de altı çüz'den meydana gelmiştir. Bu tasnife göre her cisim, parçalanması mümkün olmayan otuz altı çüz'den oluşmaktadır. Cismi oluşturan rükünlere dokunmak ve

³⁰ Sâhib b. Âbbâd, *el-İbâne 'an mezhebi ehli'l-adl bi hüceci'l-Kur'ân ve'l-a'kl*, Nefâisü'l-ma'tûtât, thk. Hasan el-Yâsîn, (Bağdat: Mektebetü'n-Nahza, 1964), 9.

³¹ Geniş bilgi için kaynak referansı verilebilir: Ö. Bkz.Gün, Faruk. "Gayb Âlemini Bilmenin İmkânı Üzerine Bir İnceleme". *Dergiabant* 12/1 (Mayıs 2024), 150-168.

³² Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 76.

³³ Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019), 502.

uzaklaşmak mümkün ancak cüzler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira cüzlere dokunmak ve ayrılmak imkân dâhilinde değildir. Durum böyle olduğu için rükün de renk, tat, koku, sertlik, yumuşaklık gibi arazlar bulunur. Ancak cüz ve rükünün isimlendirilmesinde Hişâm b. Amr, aynı zamanda hocası olan Ebü'l-Hüzeyl ile anlaşamamıştır. Hişâm'ın rükün dediğine, Ebü'l-Hüzeyl cüz demiştir.³⁴

2.2. Ulûhiyet

Kelamcılar erken dönemden itibaren ulûhiyet konusuna çok önem vermişler. Hicri ikinci asırdan itibaren en çok tartışılan konulardan biri, Allah'ın nasıl bir varlık olduğu, hangi nitelik ve sıfatlarla vasıflandırılacağı konusu kelamcılarının gündemini yoğun bir şekilde meşgul etmiştir. Hişâm b. Amr'ın yaşadığı dönemde muhtemelen Allah'ın sıfatları tartışıldığından dolayı o da yazdığı eserlerde ve yaptığı konuşmalarda konuyla ilgili görüşlerini açıklaması nedeniyle klasik kelam kitapları, onun sıfat konusuyla ilgili görüşlerine yer vermişlerdir.

Müslüman kelamcılar genelde âlem ve içindekilerden hareketle Allah'ın varlığını akli delillerle ispat etmeye çalışmışlardır. Hişâm b. Amr'da eşyadan hareketle Allah'ın varlığını ispat etmeye çalıştığını söylemek mümkündür. Ancak o, eşyanın nitelikleri yani arazlarını bu çerçevede görmemiştir. Nesnelere kendisi Allah'ın yaratıcılığına delâlet eder. Fakat nitelikleri ne Allah'ın yaratıcılığına ne de ispatına delil olmaz. Arazilardan yola çıkarak Allah'ın varlığı ve birliği hiçbir şekilde ispat edilemez.³⁵ Hişâm b. Amr'a göre Allah'ın varlığına delil olan şeyler zorunlu olarak bilinir. Ancak arazlar zorunlu değil, istidlal ve nazar ile bilinirler. Oysaki Allah'ın varlığını ispat eden deliller, duyular ve gözlemlerle bilinirler. Zira Allah yeryüzünde bulunan varlıkları kendi varlığına delil kılmak suretiyle inkârcıların mazeret olarak ileri sürdüğü gerekçeleri ortadan kaldırmıştır. Allah'ın, varlıkları kendi varlığına delil kıldığını vahiy ile bildirmesi O'nun hikmetlerinden biridir. Ayrıca Hişâm b. Amr, bu görüşün yanı sıra renk, tat, koku ve benzeri arazların Allah tarafından yaratılıp, yönetildiğine dair bazı deliller mevcut olduğunu da söylemiştir.³⁶

2.3. Allah'ın Sıfatları

Erken dönemden itibaren ilahi sıfatlar konusu Müslümanlar arasında tartışılmaya başlanmıştır. Allah'ın hangi sıfatlara sahip olduğu ve Allah'ın bunlarla nasıl nitelendirileceği gibi konularda yoğunlaşmıştır. İlahi sıfatlar konusu birçok sebepten dolayı gündeme gelmiştir. Müslümanların diğer dinlere mensup olan insanlarla beraber yaşaması, onlarla inanç konularında polemiklere girmesi, beraberinde sıfat konusunu da gündeme getirip yoğun bir şekilde tartışılmasına sebep olmuştur. Ayrıca kader ve büyük günah gibi konuların yoğun bir şekilde tartışılması sıfat konusunun da tartışılmasına yol açmıştır. Konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'deki referanslar da konunun tartışılmasına neden olmuştur. İnsan sınırlı

³⁴ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 432.

³⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 75. Abdülkadir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 118.

³⁶ Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 123-124.

kabiliyetleri ile sınırsız olan Allah'ı kavramaya çalıştığında bazı zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu da beraberinde görüş ayrılıklarını getirmektedir. Erken dönemde daha çok haberi ve subuti sıfatlar konusunda farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Mu'tezile ekolü bu konuda tenzihi bir anlayışı benimserken Müşebbihe ve Mücessime insan biçimci teşbihçi bir anlayışı savunmuştur. Tenzihçi ekolün kelamcılarında olan Hişâm b. Amr'ın bazı ilahi sıfatlar konusundaki tutumunu irdelemeye çalışacağız.

2.3.1. İlim

Hicri ikinci asırdan itibaren Kelamcılarının en fazla tartıştığı konuların başında subûti sıfatlar gelir. Mu'tezile, teşbih olur gerekçesiyle birtakım manalardan ibaret olan subutî sıfatları müştak siğasıyla kabul etmiştir. Ancak teşbihden sakınmak amacıyla bunların bir sıfat olarak Allah'a nispet edilmeyeceğini savunmuştur. Mu'tezile bu sıfatların zat ile aynı olduğunu savunmuştur. Ebü'l-Hasen el-Eş'ârî'nin (ö. 324/935) bildirdiğine göre Hişâm b. Amr, Allah'ın ezelden beri âlim olduğunu kabul etmiş, ancak eşya kadim olur gerekçesiyle Allah'ın ezelde eşyayı bilmediğini iddia etmiştir. Allah gelecekte eşyanın olacağını bilir mi, sorusuna şayet evet şeklinde cevap verilirse henüz mevcut olmayan bir şeye işaret edilmiş olduğu gerekçesiyle mümkün görmemiştir. Ona göre henüz yaratılmamış, meydana gelmemiş şeyler varlık niteliğini kazanmadıkları için onlarla ilgili bilgiler de olmaz. Bir şeyin bilgisi var olduktan sonra varlık hüviyetine kavuşur. Meydana gelen varlıklar daha sonra yok olduklarında ise ma'dum varlık olarak kabul edilir ve bunların da bilgisi olur.³⁷

Eş'ârî, Hişâm b. Amr'ın bu düşüncesini "Ezeliyye" olarak adlandırdığı bir gruptan aldığını iddia etmiştir. Onun iddiasına göre bu gruba mensup bazı kişiler, eşyanın da Allah ile beraber kadim olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre madem Allah ezelden beri eşyayı biliyorsa, bu durum da eşyada Allah gibi ezeli olur. Eş'ârî, her ne kadar Hişâm b. Amr'ın konuyla ilgili görüşünü Ezeliyye grubundan aldığını söylemişse de Hişâm'ın görüşü ile Ezeliyye'nin görüşleri birbirleriyle uyuşmamaktadır. Zira Hişâm b. Amr'a göre ezelde eşya varlık niteliğindedir olmadığı için ezeli olarak eşya bilinir demek mümkün değildir. Eş'ârî, Hişâm b. Amr'ın sadece ilim, hayat, işitme ve görme sıfatlarını kabul ettiğini bu sıfatlar dışında Allah'a herhangi bir sıfat isnat etmediğini iddia etmiştir.³⁸

İbnü'r-Râvendî, Hişâm b. Amr'ın Allah'ı cehaletle itham ettiğini iddia ederek şöyle dediğini belirtir: "Allah, meydana gelmeden önce eşyayı bilmez."³⁹ Hayyât ise İbnü'r-Râvendî'nin bu iddiasını yalanlayarak şöyle demiştir: "Sen Hişâm b. Amr'ın Allah, ezelde âlim değildi. Daha sonra âlim olduğunu söylemekle itham ediyorsun. Hâlbuki Hişâm, bu düşünceyi küfür olarak görmüştür." Hişâm b. Amr'a göre Allah, ezelden zatıyla âlimdir. Tartışma iddia edildiği gibi Allah'ın neyi nasıl bildiği ile ilgili değildir. Aksine insanın isimlendirdiği varlıkların var olmadan önce bir şey olup

³⁷ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 240, 682.

³⁸ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 682.

³⁹ İbn Râvendî, *Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile*, 124.

olmadığıyla ilgilidir. Müellife göre Allah, ezeli ilmiyle dünyayı yaratacağını, sonra yok edeceğini, dünya ehlinin bir kısmının cennete, bir kısmının da cehenneme gideceğini bilmektedir.⁴⁰ O, bu düşüncesini “insanların bir kısmı cennededir, bir kısmı da cehennemdedir” ayetine dayandırmıştır.⁴¹

Kelam alimleri erken dönemden itibaren bir varlığın ne zaman varlık olarak nitelendirileceği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Allah’ın ilminde var olan, ancak henüz meydana gelmeyen bir varlığın varlık olarak kabul edilip edilmeyeceği tartışılmıştır. Allah’ın ezeli ilminde var olan ancak meydana gelmeyen varlıkların bilgisi var mıdır? Bu konumda olan varlıkları Allah ezelde bilir mi, yaratıldıkları vakit mi bilir şeklinde tartışmalar meydana gelmiştir. Hişâm b. Amr, Allah’ın ezelden beri zatıyla âlim olduğunu söylemiştir. Ancak ona göre varlıklar yaratıldıktan sonra var olurlar. Var olan varlıklar da yok olduktan sonra ma’dum olurlar. Bir şey henüz meydana gelmemiş ise onun bilgisi de yoktur. Çünkü ne varlık ne de yokluk sıfatına sahip olmamışlardır.⁴²

Hişâm b. Amr’ın zikredilen bu tutumu Mu’tezileden ziyade Kaderiyye’nin görüşlerine yakındır. Zira Kaderiyye, Allah’ın ezeli ilmini kabul etmemiştir. Bu anlayışa göre insan kendi iradi fiillerini kendisi takdir eder. İnsan iradesiyle yapmak istediği fiile yönelir ve Allah’ın verdiği kudretle fiilini yapar. Allah ezeli bilgisiyle insan fiillerini takdir etmez. Allah’ın iradesi ve kudreti insan fiillerinin meydana gelmesinde herhangi bir etkisi yoktur. İnsan, fiillerini yaptıktan sonra Allah’ın bu fiillerle ilgili bilgisi olur.⁴³ Kelam ilminin teşekkülüyle beraber hem Mu’tezile hem de Ehl-i Sünnet kelimcileri, Allah’ın yok olan şeyleri yokluk haliyle var olduktan sonra da var olma haliyle bildiğini söylemişlerdir.⁴⁴

2.3.2. Kelâmullah

Hicri 3. asırda Kelamcılar ile Hadisçiler tarafından Allah’ın kelam sıfatı bağlamında en çok polemik konusu edilen şey, Kur’ân-ı Kerim’in mahluk/kadim olduğu tartışmasıdır. Bu münakaşa zamanla ilmi zeminden kayarak siyasi bir zeminde tartışılmış, neticede “Mihne” sürecini başlatmıştır. Konu ile ilgili Ahmed İbn Ebî Duâd ile Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) arasındaki tartışma, bu tartışmanın zirvesi olmuş ve bu münakaşa ile ilgili birçok rivayete bulunulmuştur. O dönemde Mu’tezile kelamcılarının çoğu Kur’an-ı Kerim’in mahlûk, hadis ehlinin çoğu da kadim olduğunu savunmuştur.⁴⁵ Ehl-i sünnet kelimcileri de Kur’ân lafızının mahlûk, manasının da kadim olduğunu savunmuşlardır.⁴⁶ Ku’rân’ın mahlûk olduğunu savunan

⁴⁰ Hayyât, *el-İntisâr ve’r-red ale’ibni er-Râvendî*, 125.

⁴¹ *Kur’ân Yolu Meâli ve Tefsiri*, haz. Komisyon (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), eş-Şûrâ 42/7.

⁴² Hayyât, *el-İntisâr ve’r-red ale’ibni er-Râvendî*, 196.

⁴³ İrfan Abdülhamid, *İslam’da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 282.

⁴⁴ Ebû Hanîfe, *Kitâbü fikhi’l-ekber*, (Haydarabâd: Dâiretü’l-Me’ârîf, 1979), 3.

⁴⁵ Ebu Osman Bahr b. Amr el- Câhiz, *Resâilü’c-Câhiz*, (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 2002), 3/169; İbnü’l-Murtezâ, *Tabakâtü’l-Mu’tezil*, 124.

⁴⁶ Sabûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, 73.

Mu'tezile kelâmcıları, Allah'ın mütekellim olarak vasıflandırılması konusunda ihtilaf etmişlerdir. Onların bir kısmı Allah'ı mütekellim olarak vasıflandırırken bazıları da bundan kaçınmıştır. Ancak Mutezile'nin çoğu Allah'ın ezelden mütekellim olmasını reddetmişlerdir. Onlara göre Kelâm, Allah'ın sıfatı değil bir fiildir.⁴⁷

Hişâm b. Amr'ın tutumunu Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153) şöyle ifade etmiştir: Allah, ezelden beri mütekellimdir veya değildir şeklinde bir değerlendirmenin mümkün olmadığını ifade ederek Allah'ın kelâm ile nitelendirilip "mütekellim" şeklinde isimlendirilmesinin caiz olmadığını söylediği iddia edilmiştir. Erken dönem Mu'tezile kelâmcılardan biri olan Ebû Ca'fer el-İskâfî'nin de (ö. 240/854) böyle düşündüğü rivayet edilmiştir.⁴⁸ Daha önce de belirttiğimiz gibi kelâmcılar Allah'ın kelâm sıfatı hakkında ihtilaf etmişlerdir. Müslüman kelâmcıların çoğu Allah'ı kelâm sıfatı ile nitelendirmişlerdir. Bu şekilde düşünenlere göre konuşmamak yani dilsizlik eksiklik anlamına gelir. Oysaki Allah, eksik sıfatlardan uzaktır. Bu düşünceden hareketle kelâmcıların büyük bir kısmı Allah'ın zatı gereği ezelden beri kelâm sıfatıyla muttasıf olduğunu iddia ederken Mu'tezile kelâmcılar ise Allah'ın hadis bir kelâm ile mükellim olduğunu savunmuşlardır.⁴⁹

2.3.3. İrade

Müslüman kelâmcılar ilahi irade konusunda ihtilaf etmişlerdir. Ehl-i Sünnet kelâmcıları, Allah'ın kadim bir irade ile mürîd olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre irade Allah'ın ezeli bir sıfatıdır. Mu'tezile kelâmcıları da ilahi irade konusunda kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Basra ekolüne bağlı kelâmcılar, Allah'ın her hangi bir mekân da bulunmayan hadis bir irade ile mürîd olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁰ Ebü'l-Hasen el-Eş'ârî, Mu'tezile'nin birçok ayette vurgulanan "Allah Murîddir" sözü hakkında ihtilaf edip konu ile ilgili beş farklı görüşü savunduklarını dile getirmiştir. Bu görüşlerden biri, İbrâhîm en-Nazzâm'ın savunduğu görüştür. Ona göre Allah'ın iradesi tekvinidir, tekvini de iradesidir. O, ilahi iradenin yaratma olduğunu savunmuştur. Eş'ârî'nin deyimiyile Bağdat Mu'tezilesi de bu görüşe meyil etmiştir.⁵¹

Mu'tezile kelâmcıları ilahi iradenin muradı gerektirip gerektirmediği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Aralarında Ebü'l-Hüzeyl ve İbrâhîm en-Nazzâm'ın da olduğu bir grup kelâmcı, iradeden sonra istenen şey hemen olursa bu tür iradenin, muradının meydana gelmesi zorunlu olduğunu söylemişlerdir. Aralarında Hişâm b. Amr'ın da olduğu bir grup kelâmcı ise bu iddiayı reddederek iradenin zorunlu olarak muradı gerektirmediğini iddia etmişlerdir. Bunlara göre irade ile irade edilen şey farklı değildir. Bundan dolayı irade muradı gerektirici değildir. İrade edilen şeyin

⁴⁷ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 276.

⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 76.

⁴⁹ Ka'bi, *Kitâbu'l-makâlât*, 258.

⁵⁰ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu ve diğer (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 93; Geniş bilgi için bkz. Faruk Gün, *Varlıkta İlahi Adalet, Fatalizm ve İnsan Sorumluluğu-Fahreddîn er-Râzî* (İstanbul: Kitap Dünyası 2024), 119-124.

⁵¹ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 282.

mutlaka gerçekleşeceğini savunanların çoğu, insan iradesinin engellendiğini savunmuşlardır.⁵²

2.3.4. Vekil Lafzının Allah'a Nispet Edilmesi

Bazı kavramlar değişik anlamlarda kullanılabilirler. Bu özelliğe sahip olan lafızların hem iyi hem de kötü anlamda kullanılması mümkündür. Hişâm b. Amr “vekil” lafzını bu kategoride görerek Ku’rân dışında kullanılmasını caiz görmemiştir. Onun bu tutumu diğer kelimeler tarafından eleştirilmiştir. Onun tutumu şöyle aktarılmıştır: Kur’an-ı Kerim, bazı insanların Allah’ı “vekil” adlandırıp nitelendirdiklerini haber vermektedir. Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!” diye cevap verdiler.⁵³ Hişâm b. Amr, bu ayette zikredilen “vekil” nitelendirilmesinin farklı anlamlarda kullanılmasının mümkün olduğunu iddia ederek vekil lafzının ayette geçtiği gibi okunmasının caiz olduğunu, ancak ayet dışında Allah için “Vekil” lafzının kullanılmasının uygun olmayacağını söylediği rivayet edilmiştir. Ancak aynı ayette geçen Allah bize yeter anlamındaki حَسْبُنَا اللهُ “Hasbunallah” lafzının kullanımında herhangi bir sakınca görmemiştir. Yukarıda zikrettiğimiz sebepten dolayı Hişâm b. Amr Allah için el-vekil yerine kendisine dayanılan, tevekkül edilen anlamında المتوكل عليه “el-Mütevekkil alayh” lafzının kullanılmasında ise bir sakınca görmemiştir.⁵⁴ İbnü’r-Râvendî, onun bu düşüncesini, Hişâm b. Amr, insanlara “Allah bize yeter o ne güzel vekildir” demeyi yasaklamıştır,⁵⁵ şeklinde ifade etmiştir. Mu’tezile kelimelerinden el-Hayyât ise Hişâm’ın bu konuda hata ettiğini söylemiştir.⁵⁶

Abdülkâhir el-Bağdâdî ise Basra Mu’tezilesine bağlı kelimelerin Kur’an-ı Kerim ve hadislerde geçemeyen isimleri Allah’a nispet ettiklerini, Kur’an-ı Kerim’de geçen bazı isimleri ise nispet etmediklerini belirterek Mu’tezile kelimelerini eleştirmiştir. Örnek olarak da Hişâm b. Amr’ın vekil ismini Allah’a nispet etmediğini söylemiştir.⁵⁷ Bağdâdî, el-Vekil kelimesinin el-Kâfi anlamına geldiğini belirterek vekil, kendini vekil tayin eden kişinin vekil tayin ettiği konuda vekil tayin edene yettiği, yeterli geldiği anlamına geldiğini savunmuştur.⁵⁸ Bağdâdî bu açıklamayla Hişâm b. Amr’ın konuyla ilgili yorumun yanlış olduğunu ifade etmektedir.

2.4. İman

Müslümanlar, Allah’a iman etmenin farzıyeti ve O’nu inkâr etmenin haram olması konusunda görüşbirliğine varmışlardır. Ancak bu farzıyetin akıl ile mi, yoksa nakil ile mi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Kendilerine vahyin ulaşmadığı kişilerin ahirettek durumunun ne olacağı konularında ihtilaf etmişlerdir. Mu’tezile ve

⁵² Eş’ârî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 574.

⁵³ Al-i İmrân 3/173.

⁵⁴ Hayyât, *el-İntisâr ve’r-red ale’ibni er-Râvendî*, 122-123; Eş’ârî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 682.

⁵⁵ İbn Râvendî, *Kitâbü fâdihatü’l-Mu’tezile*, 123.

⁵⁶ Hayyât, *el-İntisâr ve’r-red ale’ibni er-Râvendî*, 122-123.

⁵⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 116-117.

⁵⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 117.

Matürîdî kelamcılarına göre Allah'a iman etmede aklın yeterli olduğunu savunurken Eş'ari kelamcıları "hiçbir şey akıl yoluyla insan üzerine gerekli olmaz" diyerek aklın iman etmede yetersiz kaldığını iddia ederek Allah'a iman etmenin ancak vahiy ile zorunlu olacağını savunmuştur.⁵⁹

İmanın mahiyeti, imanın azalıp artması, imanda istisna ve mukallidin imanı gibi hususlarda Müslüman kelamcılar ihtilaf etmişlerdir. Zikrettiğimiz konularla ilgili Hişâm b. Amr'dan herhangi bir bilgi aktarılmamıştır. Ancak imanın süresi ile ilgili bazı bilgiler kendisinden rivayet edilmiştir. Esasında Müslümanlar, akıl baliğ olduktan sonra iman etmekle mükellef olanlar iman ettikten sonra hayatlarının sonuna kadar iman üzerinde sebat etmeleri gerektiği konusunda görüş birliği içerisinde olmuşlardır. Buna göre kişi iman ettikten sonra üzerinde bir müddet geçtikten inkâr ederse önceki imanın ahirette kendisine bir fayadasının olmayacağını söylemişlerdir. İman ile ilgili Hişâm b. Amr'dan rivayet edilen bilgide zikrettiğimiz bilgiye uygundur. Rivayet edildiğine göre Hişâm İmanın süresi ile ilgili şu görüşü savunmuştur: Müellif, kişinin son durumuna göre iman durumunun değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmiştir. İman ölüme kadar devam etmelidir. İman hâsıl olduktan sonra ömür boyu devam etmezse imanı geçerli olmaz. Kişi ömrü boyunca Allah'a ibadet etse, bununla beraber tek bir büyük günah olsa, Allah onun amelini boşa çıkaracak bir suçla geleceğini bilse o kişi Allah'ın va'dine layık olmaz.⁶⁰

2.5. İnsan Fiilleri

Kelam ilminde erken dönemden itibaren tartışılan problemlerden biri insanın ihtiyari fiilleri konusudur. İnsanın ihtiyari fiilleri kimin irade ve kudretiyle meydana gelir? Konu ile ilgili tartışmalar, ilahi irade ile insan iradesinin ihtiyari fiillerin meydana gelmesindeki ne tür etkinin olduğu konusunda yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Cebriye her türlü fiilin ilahi iradeyle meydana geldiğini, insanın sadece ilahi fiiller için bir mahal konumunda olduğunu iddia etmiştir.⁶¹ Bunlara göre insan fiillerinin gerçek faili Allah'tır. İnsana nispeti mecâzidir.⁶² Örneğin Ali geldi denildiğinde aslında Ali'yi Allah getirtti, anlamı kastedilir. Çünkü Ali kendi iradesiyle değil, ilahi iradeyle gelmiştir.

Kaderiyye ve Mu'tezile ekolleri ise Cebriyye'nin bu görüşünü reddetmişlerdir. Onlara göre insan, ihtiyari fiillerini Allah'ın fiilden önce kendisine verdiği irade ve kudretle yapar. İnsan, Allah'ın kendisine verdiği irade ile yaptığı için tüm fiillerinden sorumludur ve fiilinin failidir. Gerçek anlamda fiil, insana nispet edilmiştir. İnsan fiillerinin Allah'a nispet edilmesini uygun görmemişlerdir.⁶³ Allah insanın iyi fiillerine razı olmuştur ve yapmasını da emretmiştir. Kötü fiillerini de yasaklamıştır.⁶⁴ Hişâm

⁵⁹ Sabûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 175.

⁶⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 76.

⁶¹ Sâhib b. Âbbâd, "*el-İbâne 'an mezhebi ehli'l-adl bi hüceci'l-Kur'ân ve'l-a'kl*", *Nefâisü'l-ma'tûtât*, thk. Hasan el-Yâsîn, (Bağdat: Mektebetü'n-Nahza, 1964), 19.

⁶² Ka'bi, *Kitâbu'l-makâlât*, 321.

⁶³ Ka'bi, *Kitâbu'l-makâlât*, 320.

⁶⁴ Sâhib b. Âbbâd, *el-İbâne*, 19.

b. Amr'da Mu'tezilenin genelinin kabul ettiği görüşü kabul ederek insan fiillerinin insan tarafından yaratıldığını/yapıldığını ve insana nispet edileceğini, Allah'a nispet edilemeyeceğini iddia etmiştir.⁶⁵ Mu'tezile kelimcileri insan fiillerinin Ehl-i sünnet kelimcilerinin iddia ettiği gibi Allah tarafından yaratılmadığını savunmuştur. Ehl-i sünnet'e göre kim insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını iddia ederse hata etmiştir. İhtiyari fiiller insana aittir. İnsan, fiilini Allah'ın verdiği kudretle yapar. Kudreti vermesi Allah'ın fiilidir. Allah dilediği insana kudret verir. Ancak Allah'ın verdiği kudretle insanın yaptığı fiil, Allah'a değil, insana aittir.⁶⁶

Mu'tezile kelimcileri insandan iki çeşit fiilin sadır olduğunu, bunlardan biri doğrudan diğeri ise dolaylı fiil olduğunu savunmuşlardır. Ehl-i sünnet kelimcileri ise dolaylı fiilleri/tevlîdi kabul etmemişlerdir.⁶⁷ Tevlîdî kabul eden Ebü'l-Hüzey'i'l el-Allâf, Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825) ve Hişâm b. Amr gibi bazı Mu'tezile kelimcileri şu düşünceyi savunmuşlardır: İnsanın başına gelen bir şey, onun tabiatında vardır ve ona sinmiş olduğundan onun durumunu değiştirir. Ona sinen şeyin değişmesiyle kişide değişiklik meydana gelir. Bu düşüncelerini verdikleri birtakım örneklerle izah etmeye çalışmışlardır. Nitekim öldürülen kişinin tabiatında ölüm mevcuttur. Ölüm, ona sinmiş olduğu için durumu değiştirmiştir. Örneğin yaralanan kişinin doğal yapısında yaralanma, kafası yarılan kişinin doğasında yarılma mevcuttur. Bundan dolayı da kişinin durumu değişmiştir.⁶⁸

Mu'tezile kelimcilerin tevlîd konusundaki bu düşüncesi İbnü'r-Râvendî ile Hayyât arasında polemik konusu olmuştur. İbnü'r-Râvendî tevlîdî kabul eden Mu'tezile kelimcilerin icmâya muhalefet ettiklerini iddia etmiştir. Ona göre Mu'tezile kelimcileri, "Kâfirler, inkârlarını ve suçlarını Hz. Peygamber'in kalbinde yapmaktadır. Hz. Peygamberin kalbi onların inkârlarının mekânıdır" şeklinde iddiada bulunmuştur.⁶⁹ Hayyât ise bu iddianın bir iftiradan ibaret olduğunu, İbnü'r-Râvendî'nin Hz. Peygamber'e olan nefretinden dolayı böyle bir iddiada bulunduğunu söylemiştir. Mu'tezile kelimcilerinin böyle bir iddialarının olmadığını savunmuştur. Mu'tezile kelimcileri, Uhud savaşında yaralanan Hz. Peygamber için Müşriklerin yaptığı şeyler neticesinde Hz. Peygamber'e ulaşan yaralanmanın onda var olduğunu gösterdiğini söylemişlerdir.⁷⁰ Muhtemelen Mu'tezilenin bu düşüncesi kader anlayışından kaynaklanıyor. Uhud savaşında meydana gelen yaralanmanın fitratında var olduğunu kastetmiş olabilirler.

Mu'tezile kelimcileri Allah'ı insanın yaratıcısı olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak onlar Allah'ı insan fiillerinin yaratıcısı olarak kabul etmemişlerdir. İnsanın iyi fiillerini Allah'a nispet etmeyi uygun görmüşlerdir. Ancak kötü fiilleri Allah'a değil, kişiye nispet etmişlerdir. Hişâmb. Amr'da insan fiilleri konusunda Mu'tezile'nin konu

⁶⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 75.

⁶⁶ Ka'bi, *Kitâbu'l-makâlât*, 320.

⁶⁷ Nüreddin es-Sabûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978), 143.

⁶⁸ Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 243.

⁶⁹ İbn Râvendî, *Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile*, 166.

⁷⁰ Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 243.

ile ilgili görüşünü genel olarak benimsediğini görmek mümkündür. Nitekim Hişâm b. Amr'a göre "Allah küfrü yarattı" demek caiz değildir. Çünkü küfür, insanın işlediği bir fiildir. Allah'ın kulda yarattığı bir fiil değildir. Ona göre kâfir, insan ve küfrün karışımıdır. Allah insanı yaratmıştır. Ancak küfrü yaratmamıştır. Küfür insanın irade ve kudretiyle yaptığı fiildir.⁷¹

Hişâm b. Amr, ilahi iradenin insan fiilleri üzerinde etkili olduğuna vurgu yapan ayetleri, insan iradesine vurgu yapan ayetler esas alınarak yorumlanması gerektiğini savunmuştur. İnsan fiilleri konusunda ilahi iradeye vurgu yapan ayetlerin sadece Kur'ân-ı Kerim okunurken söylemeyi uygun bulmuşlardır. Onun dışında kullanılmasını caiz görmemişlerdir.⁷² Nitekim Kur'ân dışında kullanmayı caiz görmedikleri ayetlerden biri şudur: "Müminlerin gönüllerini birleştiren de Allah'tır. Dünyanın bütün servetini harcasaydın, onların gönüllerini birleştiremezdin. Fakat Allah onların aralarını düzeltti. Allah, izzet ve hikmet sahibidir."⁷³ Hişâm'a göre müminlerin gönüllerinin birleşmesi ve aralarının düzelmesi onların iradeleriyle olmuştur.⁷⁴ Şayet Müslümanların iradesi dışında olursa bu cebri kader anlayışına kapı aralamış olma düşüncesiyle karşı çıktığı söylenebilir. Müellif, ilahi iradeye vurgu yapan bütün ayetleri zikrettiğimiz çerçevede anlamıştır.

2.6. Nübüvvet

Mu'tezile kelimcileri, hicri ikinci asırdan itibaren nübüvveti kabul etmeyen Berâhîme ve Sümeniyye gibi gruplara karşı nübüvveti savunmuşlardır ve bu amacı gerçekleştirmek için birçok eser yazmışlardır. Ancak erken dönemde yazılan bu eserlerin birçoğu kaybolmuştur. Yaptığımız literatür taramasında Abdilkerîm eş-Şehristânî hariç hiçbir müellif yazdığı eserlerde Hişâm b. Amr'ın nübüvvet konusunda ne düşündüğü ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık. Abdilkerîm eş-Şehristânî'de birazda farklı anlaşılabilir şekilde şöyle diyerek Hişâm b. Amr'ın nübüvvet ile ilgili şu görüşüne yer vermiştir: "Peygamberliğin işlenen eylemlerin karşılığı olduğunu, dünya devam ettiği sürece peygamberliğin de devam edeceğini ileri sürmüştür."⁷⁵ Hişâm b. Amr, nübüvvet ile insan eylemleri arasında direk ilişki kurmuştur. İnsan eylemlerinin neden, nübüvvetin sonuç olduğunu, insan yeryüzünde eylem yapmaya devam ettiği müddetçe nübüvveti ihtiyaç duyulacaktır. Bazı diğer Mu'tezile kelimcileri da nübüvveti, peygamberlerin işlenen amelleri karşılığında verilen bir mükâfat olduğunu savunurken, bazıları da herhangi bir amel karşılığında olmayıp baştan/bidayetten verildiğini iddia etmişlerdir. Nitekim Abbâd b. Süleyman'a göre nübüvvet peygamberlerin işlediği amellerine karşılık verilmiştir.⁷⁶ Ebû Alî el-

⁷¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 76.

⁷² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 117.

⁷³ el-Enfâl 8/63.

⁷⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 117.

⁷⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 76

⁷⁶ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 622.

Cübbâî (ö. 303/916) ise Abbâd'ın söylediğinin tersini iddia ederek nübüvvetin amellerin karşılığında olmadığını söylemiştir.⁷⁷

Abdülkâhir el-Bağdâdî ise Hişâm b. Amr'ın, denizin yarılması, asanın yılanı dönüşmesi, ayın yarılması, sihrin bozulması, suyun üzerinde yürüme gibi hissi mucizelerin Hz. Muhammed'in nübüvveti için delil olmayacağını iddia ettiğini ileri sürmüştür.⁷⁸ Hişâm b. Amr'a göre arazlar nübüvvetin ispatında delil olarak kullanılamaz. Çünkü Mu'tezile arazların Allah tarafından yaratılmadığını iddia etmiştir.⁷⁹ Bağdâdî'nin zikrettiği hissi mucizeleri Hişâm b. Amr, araz olarak kabul ettiği için bunların nübüvvetin ispatında kullanılmayacağını ileri sürmüş olması mümkündür.

2.7. Ahiret

Ahiret hayatına iman İslam inanç esaslarından biridir. Bütün Müslümanlar bu ilkeye inanmak zorundadır. Ahiret hayatının mümkün olduğunu akıl kavrar. Vahiy ise nasıl olacağını bildirir. Ancak bazı kelimciler ayrıntı sayılabilecek konularda ihtilaf etmişlerdir. Erken dönem Mu'tezile kelimcilerin eserleri günümüze gelmediği için diğer inanç konularında olduğu gibi ahiret konusundaki düşüncelerini bir bütün olarak toplu halde öğrenmemizi zorlaştırmaktadır. Diğer konularda olduğu gibi ahiret konusunda daha çok itifak edilmeyen genel kabul dışında tartışılan konular hakkında bilgi aktarımında bulunulmuştur. Hişâm b. Amr'ın ahiret hayatı ilgili ne düşündüğü ile ilgili fazla bir bilgi mevcut değildir. Ancak Allah'ın ahiret hayatında kafirlere ne ile nasıl azap edeceği husus polemik konusu edilerek sonraki dönem kelimcilerin eserlerinde yer almıştır.

Hişâm b. Amr'dan sonra gelen kelimcilerden bazıları onun ahireteki azab ile ilgili ondan şu bilgiyi rivayet etmişlerdir: "Allah, ateşle kâfirlere azap eder" demenin caiz olmadığını, bunun yerine "Allah, Cehennemde kâfirlere azap eder" demenin caiz olduğunu iddia etmiştir.⁸⁰ Bu iki ifade arasında ne fark vardır diye baktığımızda kullanılmasını uygun görmediği birinci cümlede azabın ateşle tahsis edildiğini anlamak mümkündür. Mu'tezile kelimcisi Hayyât, Hişâm'ın bir ibare hatası yaptığını, bir lafzın yerine başka bir lafzı kullandığından dolayı "Allah, ateşle kâfirlere azap etmez" şeklindeki bir cümlenin lafız yanlışlığından kaynaklandığını, aksine müellifin Allah'ın kâfirlere ateşle cezalandıracağını savunduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Hayyât'ın bu tespiti doğru görünmektedir.

Müellife ait olduğu iddia edilen bu bilginin nereden alındığı bilinmemektedir. Şayet bir eserinden bu bilgi alınmış ise iki ihtimal söz konusudur. Birinci ihtimal müellif eseri yazarken veya yazdırılırken ibare yanlışlıkla yazıldı. Hayyât'da bu

⁷⁷ Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 479.

⁷⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 118.

⁷⁹ Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, Çev. Ömer Türker (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2015), 3/758.

⁸⁰ İbn Râvendî, *Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile*, 124; Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 123; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 682; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/500.

⁸¹ Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 123.

ihtimale dikkat çekmektedir. İkinci ihtimal ise müellif, gerçekten bu görüşü savunmuştur. Bu görüşü niçin savunduğu ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmadığı için gerekçesi hakkında fazla bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak ahiretteki azabın nasıl olacağı ile ilgili birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerden öğrendiğimiz kadarıyla Kâfirleri cezalandırma araçlarından birinin de ateş olacağını söyleyebiliriz. Nitekim Allah konu ile ilgili şöyle buyurmuştur: “*Şüphesiz ki ayetlerimizi inkâr edenleri ateşe sokacağız...*”⁸² Ahiretteki azabın başka araçlarla olacağını belirten ayetlerde mevcuttur. Örneğin Allah şöyle buyurmuştur: “*Sonrasında cehennem vardır, orada kendisine irinli su içirilecektir. Onu azar azar içecek, fakat yutamayacaktır...*”⁸³

Kelamcıların ihtilaf ettiği konulardan biri de cennet ve cehennemin hâlihazırda yaratılmış olup olmadığı konusudur. Ehl-i Sünnet kelamcılarının göre cennet de cehennemde yaratılmıştır. Ancak bazı Mu'tezile kelamcıları bu görüşü kabul ederken bazıları da muhalefet etmiştir.⁸⁴ Nitekim Mu'tezile kelamcısı Bişr b. Mu'temir, cennet ve cehennemin yaratılmış olduğunu savunmuştur. Dırâr b. Amr (ö. 200/815) ise tersini söylemiştir. Mu'tezileden bir grup, yaratılmış olmaları da olmamaları da mümkündür demişlerdir. Bazıları da şayet yaratılmış olsaydı, kıyamete kadar yok olurlardı. Allah onları tekrar yaratırdı. Bazıları ise yok olmaları mümkün değildir demişlerdir.⁸⁵ Bu görüşlere baktığımızda kelamcılarının çoğu cennet ve cehennemin hâlihazırda yaratıldığını savunduklarını görüyoruz. Ancak Dırâr b. Amr ve Hişâm b. Amr gibi bazı kelamcılarının cennet ve cehennemin henüz yaratılmadığını, kıyamet gününden sonra yaratılacağını savunmuşlardır. Örneğin Hişâm b. Amr bu görüşünü, hâlihazırda oraya giden olmadığı için yaratılmasının bir faydasının olmayacağını belirterek temellendirmeye çalışmıştır.⁸⁶ Hişâm'ın bu anlayışından yola çıkarak onun Berzah âlemini de kabul etmediğini söylemek mümkündür.

2.8. İmamet

Hızır Peygamberin vefatından sonra Müslümanların en çok ihtilaf ettiği konulardan biri imâmet konusudur. Müslümanların büyük çoğunluğu kendilerini idare edecek bir imamın varlığını vacip olarak görmüşlerdir. Şîa imam tayin etmenin halkın seçimine bırakılacak bir konu olmadığını, aksine imam atamanın Allah'a vacip olduğunu iddia etmişlerdir. Ehl-i Sünnet Kelamcıları ise Müslümanların kendi aralarında seçtiği birini imam tayin etmelerinin halka vacip olduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁷ Ancak bu görüşe katılmayan kelamcılar da vardır. Örneğin Hişâm b. Amr ve Ebû Bekr el-Esamm'a (ö. 200/816) göre insanların korunamadığı dönemlerde imam tayini gereklidir. Aksi durumda insanlar İslam ahkâmına uydukları takdirde herhangi bir yöneticinin olmasını zorunlu görmemişlerdir.⁸⁸ Müslümanlar kimin

⁸² en-Nisa 4/56.

⁸³ İbrâhim 14/17.

⁸⁴ Sabûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, 186.

⁸⁵ Ka'bi, *Kitâbu'l-makâlât*, 405,406.

⁸⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 75; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*,120.

⁸⁷ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahreddîn et- Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 261.

⁸⁸ Nesefî, *Tabsîratü'l-edille fi usûlî'd-dî*, 2/431-432.

hangi usul ile imam/devlet başkanı olacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. İmamet konusu çerçevesinde Hz. Peygamberden sonra erken dönemde Müslümanlar arasında meydana gelen siyasi ihtilaflar erken dönem kelimcilerin gündemini meşgul ettiğini söylemek mümkündür.

Hişâm b. Amr'a göre imam olacak kişi, Müslümanların seçimiyle olur. Seçime gidilebilmesi için toplumda fitne, fesat ve kargaşanın olmaması gerekir. Kargaşa ve fitnenin hâkim olduğu toplumlarda imam seçilemez.⁸⁹ Çünkü sağlıklı bir seçim yapılamaz. Şayet böyle bir ortamda seçim olursa seçilen kişinin imameti geçersiz olur. Müellifin belki de toplumun katılımı yetersiz olur endişesiyle tamamıyla iyi niyetli olan bu yorumu bazıları tarafından Hz. Ali'nin imametini karşı çıkmıştır şeklinde yorumlanmıştır. Örneğin bu şekilde düşünenlerden biri Abdülkâhir el-Bağdâdî'dir. Ona göre Hişâm b. Amr el-Fûtî bu görüşüyle Hz. Ali'nin imamlığına itiraz etmiştir.⁹⁰ Bazıları da Hişâm b. Amr'ın bütün ümmetin katılımıyla imamın seçilmesi gerektiğini iddia etmesinin sebebinin Hz. Ebû Bekir'in imametini karşı çıkmak için bu görüşü savunduğunu iddia etmiştir. Çünkü Hz. Ebu Bekir bütün Müslümanların katılımı ile değil çoğunluğun katılımıyla seçilmiştir.⁹¹ Bu görüşü benimseyen başka kelimcilerde vardır. Nitekim bu şekilde düşünen kelimcilerden biri de Ebû Bekir el-Essâm'dır.⁹²

Erken dönem kelimcilerinden biri olan müellif, sahabe arasında çıkan siyasi ihtilafları her iki tarafı da suçlamayacak şekilde açıklamaya çalışmıştır. Nitekim Onun Cemel savaşı ve Hz. Osman'ın öldürülmesiyle ilgili kendine has görüşleri mevcuttur. Cemel savaşı her iki tarafın liderlerinin iradesi dışında meydana gelmiştir. Çünkü sahabenin birbiriyle bilerek savaşması dinen yasaklanmıştır. Her iki tarafın dine aykırı davranması beklenemez. Onun konuyla ilgili bu tavrı, farklı yorumlanmıştır. Nitekim İbnü'r-Ravendî konu ile ilgili şunu söylemiştir: Hişâm b. Amr, Hz. Ali (ö. 40/661), Talha b. Ubeydillâh (ö. 36/656) ve Zübeyr b. el-Avvâm (ö. 36/656) savaşmak için değil, aksine aralarındaki ihtilafları konuşmak için bir araya gelmeye çalışmışlardır. Ancak bazı taraftarları, onların iradesi dışında savaşı başlatmışlardır. Üç liderde iradeleri dışında meydana gelen savaşa karşı çıkmışlardır.⁹³

Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât ise İbnü'r-Ravendî'nin iddia ettiği gibi bu düşüncüyü ilk savunan kişinin Hişâm b. Amr olmadığını aksine bu düşüncenin daha önce de bazı savunucularının olduğunu bildirmiştir. Ona göre Zübeyr b. el-Avvâm, savaştan sonra şöyle demiştir: "Sübhanallah! Buraya savaşmak için geldiğimizi düşünmemiştim." Hz. Ali ise -Talha ve Zübeyri- kastederek "Onların gönüllerinde düşmanlık duygusunu arındırdık. Artık kardeşler olarak sedirler üzerinde karşı karşıya oturacaklardır,"⁹⁴ ayetinde belirtilen kişilerden olduğumuzu düşünüyordum demiştir. Şayet Talha ve Zübeyr, Hz. Ali'ye karşı isyan edip onu öldürmeyi amaçlamış olsalardı. Hz. Ali onlar

⁸⁹ Şehristânî, *el- Milel ve'n-nihal*, 75.

⁹⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 118-119.

⁹¹ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2015), 3/758.

⁹² Şehristânî, *el- Milel ve'n-nihal*, 75.

⁹³ İbn Râvendî, *Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile*, 125.

⁹⁴ el-Hicir 15/47.

hakkında bu sözleri söylemezdi. Hişâm b. Amr'ı bu şekilde düşünmeye sevk eden etkenlerin başında Bedir savaşına katılan Hz. Peygamber'in arkadaşlarını korumaya yönelik bir tutum olduğunu anlayabiliriz. Bu düşünceyi Ali el-Esvârî (ö. 240/854) ve diğer bazı kelimcilerde savunmuştur.⁹⁵

Müellifin Hz. Osmân'ın (ö. 35/656) muhasara edilmesi ve öldürülmesi konusundaki düşüncesi, yukarıda zikrettiğimiz Cemel savaşının taraflarıyla ilgili görüşlerine benzemektedir. Zira ona göre Hz. Osmân, kendini bilmez bir grubun ani ve fevri bir eylemi sonucu öldürülmüştür. Yine İbnü'r-Râvendî onun bu konudaki tutumunu şu sözlerle açıklamıştır: "Hz. Osmân muhasara edilmemiştir. Sahabenin şahit olduğu bir muhasara gerçekleşmiş olsaydı, bu durumda Hz. Osmân'ın haksız yere kuşatılıp öldürülmesine seyirci kaldıkları için Medine'deki bütün sahabeler fâsik olurdu."⁹⁶ Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât'a göre de zikredilen görüş, birçok kişi tarafından kabul görmüştür. Farklı bölgelerden gelen bazı gruplar bölgelerindeki valilerin bazı uygulamalarını şikâyet etmek amacıyla bir araya gelerek Hz. Osmân'ın huzuruna gitmişlerdir. Bölgelerindeki valilerin bazı haksız uygulamaları hakkında şikâyette bulunmuşlardır. Bu uygulamalara sebebiyet veya imkân verdiği içinde Hz. Osman'ı eleştirmişlerdir. Böyle karmaşık bir ortamda beklenmedik bir anda küçük bir grup gizli bir şekilde içeri girerek Hz. Osman'ı katletmiştir. Hz. Osmân'ın öldürüldüğü haberi Hz. Ali'ye ulaşınca oğlu Hasan'a yazıklar olsun sana orada olduğun halde Müminlerin emiri nasıl öldürülür demiştir. Hz. Ali'nin bu sözü Hz. Hasan'da dâhil olmak üzere sahabenin Hz. Osmân'ın öldürüleceğini bilmediğini gösterir.

Başta Hişâm b. Amr olmak üzere bazı kelimciler, şunu iddia etmişlerdir: Hz. Osmân sahabenin gözetimi altında kuşatılıp onlardan habersiz öldürülmüşse bu durumda Hz. Osmân uygulamalarıyla öldürülmeyi ya hak etmiştir ya da etmemiştir. Şayet uygulamalarıyla adaleti terk etmişse fasık olmuştur ve öldürülmeyi hak etmiştir. İkinci ihtimal ise Hz. Osmân adaleti uygulamıştır, fasık değildir, öldürülmeyi de hak etmemiştir. Bu durumda Hz. Osman'ı öldürenler ve onları bu suçu işlemeye imkânı olduğu halde engel olmayanlar fasık olmuştur. İçerisinde Hişâm b. Amr'ında olduğu bazı Mu'tezile kelimcileri, her iki ihtimalin de kişiyi Hz. Osmân ve sahabeden teberrî etmeyi gerektirdiğinden dolayı böyle bir düşünceyi reddetmişlerdir.⁹⁷ İbnü'r-Râvendî, Kâsım ed-Dımeşkî ve Ebû Züfer'in de (ö. 158/775) böyle düşündüğünü belirtir.⁹⁸

2.9. Mürted

Mürtet olan bir insanın nasıl cezalandırılacağı konusu tartışmalıdır. Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât'ın bildirdiğine göre Hişâm b. Amr, "Biri mürted olursa, onu infaz edecek herhangi bir imâm da bulunmazsa, bu fiilinden dolayı daha sonra kendisini suçlayacak herhangi bir durumun ortaya çıkmayacağından emin olan herhangi bir insan, mürted olan kişiyi infaz edebilir. Lakin bu infazın bilinme ihtimali varsa ve daha

⁹⁵ Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 126.

⁹⁶ İbn Râvendî, *Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile*, 125.

⁹⁷ Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 126-127.

⁹⁸ İbn Râvendî, *Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile*, 125.

büyük bir fitneye sebep olacaksa böyle bir eylemi düzenlemesi kendisine helal olmaz.⁹⁹ Ancak başta İbnü'r-Râvendî olmak üzere Abdülkahir el-Bağdâdî ve Abdülkerim eş-Şehristânî gibi bazı Eş'arî Kelamcılar Hişâm b. Amr'ın, siyasi muhaliflerin suikast ile öldürülebileceğini iddia ettiğini savunmuşlardır. Örneğin Bağdâdî ve Şehristânînin iddialarına göre o, kendi mezhebine muhalif olanların öldürülebileceğini, mallarının yağmalanabileceğini helal gördüğünü iddia etmişlerdir.¹⁰⁰ İbnü'r-Râvendî de buna benzer bir görüşü savunmuştur.¹⁰¹ Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât, zikredilen bu iddianın doğru olmadığını Hişâm b. Amr'ın muhalifleri değil, mürtet olan insanların öldürülebileceğini savunduğunu iddia etmiştir.¹⁰² Muhtemelen Bağdâdî ile Şehristânî konuyla ilgili İbn Ravendi'nin iddialarını dillendirmişlerdir.

2.10. Masum (Günahsız) İnsanlar

Erken dönemden itibaren özellikle başta Şîa olmak üzere bazı grpların katkılarıyla Müslümanlar arasında günah işlemesi mümkün olmayan bir insan tipoloji düşüncesinin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu düşünce bazen mehdî, masum imâm, ricalül gayb vb. isimlerle somut bir şekilde ifade edilmiştir. Müslümanların bir kısmı kurtuluşu, toplumsal kalkınmayı Kur'ân'ın evrensel ilkelerine bağlı kalmakla sağlayacağını değil, çoğu zaman sıkıntılı durumlarda kurtuluşun günah işlemeyen, hata yapmayan güçlü bir liderden beklemişlerdir.¹⁰³ Bu düşüncenin bir benzerinin Hişâm b. Amr el-Fûtî'de de var olduğunu söylemek mümkündür.

Mülhid İbnü'r-Râvendî ile Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât arasında tartışma konusu olan problemlerden biri de Hişâm b. Amr'ın günahsız insan düşüncesidir. Hişâm, her dönemde Müslüman toplumda Allah'ın korumasında olan, küçük olsun büyük olsun her türlü günah ve hatadan uzak olan bir topluluğun bulunduğunu iddia ettiği ifade edilmiştir. İbnü'r-Râvendî'ye göre Hişâm, her asırda toplum içerisinde yirmi günahsız insan olduğunu, bunların toplamda sayı itibariyle yirmi bini bulabileceğini iddia etmiştir. Allah'ın, günahattan beri kıldığı bu insanları, başarılı kıldığı bazı konularda peygamberleri dahi başarılı kılmamıştır. Onları koruduğu bazı durumlarda peygamberleri korumamıştır. Günah işlemeyen yani masum olan bu insanların verdiği bilgi ile delil oluşturmanın vacip olduğunu söylemiştir.¹⁰⁴ Bazı Mu'tezile kelamcılarının iddia ettikleri ma'sum insanların varlığı ile ilgili kastedilen İmâmiyye'nin imâm anlayışı değildir. Onların kastettiği daha çok Sûflerin veli anlayışına benzemektedir. Her dönemde günah işlemekten korunan bazı insanların var olduğunu söylemişlerdir ve herhangi bir sayı da vermemişlerdir.

⁹⁹ Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 127.

¹⁰⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 76; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 120.

¹⁰¹ İbn Râvendî, *Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile*, 125.

¹⁰² Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 127.

¹⁰³ Geniş bilgi için bkz.: Faruk Gün, "Mehdîlik İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Artuklu Akademi Dergisi* 4/1 (2017), 99-130.

¹⁰⁴ İbn Râvendî, *Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile*, 162.

Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât ise İbnü'r-Râvendî'nin Hişâm b. Amr'ın masumiyet ile ilgili verdiği bilgilerin kısmen doğru olduğunu iddia etmiştir. Onun iddiasına göre Hişâm, masum, günahsız insanların olduğunu savunmuş ancak İbnü'r-Râvendî'nin belirttiği bir sayıyı zikretmemiştir. Ayrıca Hayyât, Hişâm b. Amr'ın yanı sıra Ebû Hüzeyil el-Allâf'ın da buna benzer bir görüşü savunduğunu belirtmiştir. Hayyât'ın bildirdiğine göre Hişâm b. Amr ve Ebû Hüzeyil el-Allâf, Allah'ın bir takım veli kulları vardır. Bunlar kendisini Allah'ın velayetinden çıkaracak her türlü hata ve günahları işlemekten beridirler. Allah'ın veli kullarının verdiği her türlü bilgi ile delil tesis edilebilir. Allah, nakilleri kendinden sonrakilere birer delil olan takva sahibi günahsız insanlardan toplumu mahrum bırakmaz. İnsanların bu salih Allah'ın veli kullarından bilgi almaları için onları şahsen tanımalarına da gerek görmemişlerdir. Onlar hayatlarının sonuna kadar kendisinde bir değişim ve dönüşümün olmayacağı bildiği bir grubun varlığını mümkün görmüşlerdir. Onlara göre kâfirlerin verdiği bilginin bilgi değeri olmaz. Şayet masum insanların verdiği haberler olmasaydı, insanlar uzak beldelerle ilgili sağlıklı bilgi de elde edemezlerdi.¹⁰⁵

SONUÇ

İslam düşüncesinin teşekkül döneminde Irak'da Rey, Hicaz'da ise Ehl-i Eser ekolleri ortaya çıkmıştır. Her iki ekolde, kendilerince geliştirdikleri metotlarla İslam inançlarını tespit etmeye, savunmaya ve muhalifler tarafından yöneltilen eleştirilere cevap vermeye ve inanç ile ilgili toplumda meydana gelen şüpheleri bertaraf etmeye çalışmışlardır. Irak bölgesinde doğan rey ekolünün en önemli kolu olan Mu'tezile ekolü, geliştirdiği akli metotlarla İslam inançlarını, nübüvveti inkâr eden Berâhime ve Sümeniyye gibi felsefi akımlarla diğer yandan dinlerini tarihi süreç içerisinde tahrif etmiş Yahudi ve Hıristiyanlar'a karşı İslam inanç esaslarını savunmaya çalışmışlardır. Ayrıca Hicri II. asırdan itibaren İslam dünyasında ortaya çıkan zındıklık ve ilhad gibi akımlarla da fikri düzeyde mücadele etmiştir.

Basra Mu'tezile'sinin yetiştirdiği Hişâm b. Amr'da dönemindeki diğer Mutezilî Kelamcılar gibi zikrettiğimiz dini ve felsefi akımlara karşı İslam akaidini savundu. Ayrıca bu amaçla birçok eser kaleme aldı. Birçok öğrencinin yetişmesine katkı sağladı. Temel inanç esaslarında Basra Mu'tezile'si ile paralel düşündüğünü söylemek mümkündür. Bazı tali konularda ise başta kendini yetiştiren hocaları olmak üzere bazı Mu'tezile kelamcılarının görüşlerini benimsemişti. O, itikadi konularda kendine özgün birçok farklı görüşü ortaya atmış ve birtakım delillerle bu görüşlerini temellendirme gayretine girdiği söylenebilir. Müellifin kelam ilmi ile ilgili yaptığı çalışmalar etrafında birçok öğrenci ve taraftarın toplanmasına sağladı. Ayrıca düşüncelerini yaymak amacıyla birçok bölgeye seyahatler düzenlemiş, gittiği yerlerde fikirlerini tebliğ eden davetçi bir kimlikle tanınmıştır. Onun bu çalışmaları kendisini takip eden bir grubun ortaya çıkmasını sağladı. Klasik dönem Mezhepler Tarihi yazarların çoğu onu Hişâmiyye grubun lideri olduğunu söylemişlerdir. Müellifin

¹⁰⁵ Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale'ibni er-Râvendî*, 233-235.

eserleri tarihi süreç içerisinde kaybolduğu için düşünceleri hakkında sistemli bilgi olmamakla beraber birçok klasik dönem muhalif kelimacı ve Mezhepler tarihi yazarları bağlamından koparılmış parçacı bir şekilde çoğu zaman da eleştirel bir bakış açısıyla görüşlerine yer vermişlerdir.

Hişâm b. Amr, tenzihi esas alan, teşbihten sakınan bir anlayışla ulûhiyet inancını savunmuş, âlemin kadim olduğunu iddia eden tabiatçı akımlarla yaşadığı dönemin getirdiği şartlar çerçevesinde mücadele etmiş, siyasi çevrelerle iyi geçinmiş, Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabe arasında meydana gelen siyasi olayların taraftarları hususunda hüsnü zan beslemiş bir anlayışa sahiptir. İleri sürdüğü çeşitli görüşler sebebiyle bazı kesimlerin tepkisini de çektiği bildirilmiştir. Örneğin mürted olan insan ile ilgili verdiği karar birçok muhalifin tepkisini çekmiş, onun bu tutumu, muhaliflerini suikast ile öldürmeye izin vermiştir şeklinde algılandı. Yine devlet başkanı olarak seçilecek kişinin ümmetin ittifaki ile seçilmelidir. Kriz dönemlerinde çoğunluğun desteği ile seçilen devlet başkanı meşru değildir görüşü, Hz. Ali'nin imametine karşı çıkmıştır şeklinde yorumladı. Müellif, Kur'ân-ı Kerim'de geçen bazı kavramların farklı kullanımlara müsait olduğunu, bundan dolayı bu nitelikteki kavramların Kur'ân dışında kullanılmasını uygun görmediği ifade edilebilir. Ayrıca insan fiillerinin Allah'a değil insana nispet edilmesini uygun gördüğünü konuyla ilgili rivayetlerden anlıyoruz. Ona göre insan, fiillerini Allah'ın kendisinde yarattığı irade ve kudret sayesinde yapar. İyi olsun kötü olsun Allah, hiçbir insanın fiiline doğrudan müdahale etmez. Aksi durumda teklifin bir anlamı kalmaz. Müellifin kader ile ilgili bu görüşü bağlı olduğu Mu'tezile ekolünün görüşüne uygundur.

Mu'tezile kelamcıları diğer bazı ekoller gibi salt mezhep taassubuyla ekolün korucusunun görüşlerine bağlı kalmamışlardır. Yeri geldiğinde bu ekole mensup olan kelamcılar kendini yetiştiren hocalarını dahi sert bir şekilde eleştirmişlerdir. Hişâm b. Amr'da bu şekilde eleştirileriyle bilinmiştir. Nitekim kendini yetiştiren Ebü'l-Hüzeyl ve Ebû Bekir el-Essam'a karşı yazdığı reddiyelerle onları bazı konularda sert bir dil ile eleştirdiğini söylemek mümkündür. Erken dönem Mu'tezile kelamcıların bu tutumu ekolü bir düşünce okulu haline getirdiğini söylemek mümkündür. Kelam ilminin teşekkül etmesini sağlayan âlimlerin görüşlerini doğru anlamak, o dönemdeki inanç problemlerinin hangi zeminde nasıl tartışıldığını anlamamızı sağlayacaktır. Bu dönemde ortaya çıkan problemleri ve çözümleri doğru anlamak günümüzde ortaya çıkan inanç problemlerini daha sağlıklı çözmeye katkı sağlayacaktır. İslam düşüncesinin teşekkül dönemini doğru anlamak öncekilerin düştüğü hatalara düşmeden, edinilen tecrübe ile yeni meselelerin daha sağlıklı çözümlenebilir. Zikrettiğimiz bu düşünceye destek olması amacıyla Hişâm b. Amr'ın kelamî görüşlerini toplamaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- Abdülhamid, İrfan. İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Bağdâdî, Abdülkadir el-. Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Câhiz, Ebu Osman Bahr b. Amr el-. Resâilü'c-Câhiz. şrh. Ali Ebu Mülhim. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. Kitâbü't-Ta'rîfât. Beyrut: Dârü Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. Şerhu'l-mevâkıf. Çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. Kitâbü'l-irşâd. çev. Adnan Bülent Baloğlu ve diğer. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Ebû Hanîfe. Kitâbü fıkhi'l-ekber. Haydarabâd: Dâiretü'l-Me'ârîf, 1979.
- Emin, Ahmet. Fecrü'l-İslâm. çev. Ahmed Serdaroglu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- Eş'ârî, Ebû'l-Hasan el-. Makâlâtü'l-İslâmiyyîn. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019.
- Gün, Faruk. "Mehdîlik İnancı Üzerine Bir İnceleme". Artuklu Akademi Dergisi 4/1 (2017),
- Gün, Faruk. "İmâmet Meselesi Bağlamında Fırkalaşma Problemi Mesâ'ilü'l-İmâme Örneği". Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11/1 (Haziran 2024), 249-272. 99-130.
- Gün, Faruk. "Gayb Âlemini Bilmenin İmkânı Üzerine Bir İnceleme". Dergiabant 12/1 (Mayıs 2024), 150-168.
- Gün, Faruk. Varlıkta İlahi Adalet, Fatalizm ve İnsan Sorumluluğu-Fahreddîn er-Râzî. İstanbul: Kitap Dünyası 2024), 119-124.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: T.C. Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbn Murtezâ, Ahmed b. Yahya b. el- Tabakâtü'l-Mu'tezile. Beyrut: Darü'l-Müntezir, 1988.
- İbn Nâsır, Muhammed b. Abdullah Nâsîrî'd-Din. Tevzîh el-müştebih fi zabti esmâî er-rivâyeti ve'l-ensâbîhim ve el-kâbihim ve künnâhüm, thk. Muhammed Nâ'im Arksüsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Nedim, Muhammed b. İshak en-. el-Fihrist. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019.
- İbnu'r-Râvendî, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshak. Kitâbü fâdihatü'l-Mu'tezile. Paris, Editions Oueïdat, 1975.
- Ka'bî, Ebi'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-. Fazlü'l-i'tizâl Tabakatü'l-Mu'tezile. thk. Fûad Seyyid. Tunus: Dârü't-Tunûsiye, 1974.

- Ka'bi, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Belhî. Kitâbu'l-makâlât. thk. Hüseyin Hansu vd. İstanbul: Ku'ran Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018.
- Kâdî Abdülcebbâr, b. Ahmed el-Hemedânî. Şerhu'l Usûli'l-Hamse. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Fadlû'l-i'tizal ve tabakâtü'l-Mu'tezile ve mübâyetihim lisâiri'l-muhâlifin*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, Li'n-Neşr, 1974.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Kur'ân Yolu Meâli ve Tefsiri*, haz. Komisyon. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-. *et-Tenbîh ve'r-red*. thk. Muhamme Zâhir el-Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2007.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn el-. *et-Tembîh ve'l-İşrâf*. Kahire: Dârü es-Sâvî, 1431.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn en-. *Tabsiratü'l-edille fi usûlli'd-dî*. haz. Hüseyin Atay. DİB Yayınları, 2004.
- Öz, Mustafa. "Bekriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/370-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Sabûnî, Nüreddin es-. *Mâturîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978.
- Sâhib b. Âbbâd. "el-İbâne 'an mezhebi ehli'l-adl bi hüceci'l-Kur'ân ve'l-a'kl". *Nefâisü'l-ma'tûtât*. thk. Hasan el-Yâsîn. Bağdat: Mektebetü'n-Nahza, 1964.
- Sakkâf, Eş-Şeyh Alevî b. Abdülkâdir es-. *Mevsûa'tü'l-firek el-müntesibetün lil-İslâm*. el-Dürerü Sünniye, 1433), 3/360. www.dorar.net (04.02.2024 saat1145).
- Seyyid, Rıdvan. *Tefsir'ü Ebî Bekr el-Esem*. thk. Hıdır Muhammed Nabha. Beyrut: Darü Kütübî'l-İlmiye, 2007.
- Sübkî, Alî b. Abdilkâfi es-. *el-İbhâc fi şerhî'l-minhâc*. thk. Ahmed Cemâl Zemzemî-Nüreddîn Abdülcebbâr Sağîrî. Mekke: Dârü'l-bûhûs li'd-dirâseti'l-İslâmiyyeti ve ihyâ'i t-türâs, 2004.
- Şehristânî, Muhammed eş-. *el-Milel ve'n-nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahreddîn et-. *Şerhu'l-Akâid*. haz. Süleyman Uludağ İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Zehebî, Şemseddîn Ebü Abdullah Muhammed b. Abdullah ez-. *Târîhü'l-İslâm*. thk. Abdüsselâm et-Tedmürî. Beyrut: Dârü Kütübî'l-Arabiyye, 1994.